

سیر تحول در برنامه درسی دوره‌های راهنمایی تحصیلی ایران

نویسنده: احمد صافی

معرفی مقاله

چگونگی برنامه‌ریزی درسی و محتوی برنامه‌های درسی با توجه به مفهوم گسترده آن که دربرگیرنده‌ی تمام فعالیت‌های یاددهی - یادگیری و تجارب دانش‌آموزان می‌باشد، و نیز سیر تحولات و تغییراتی که این برنامه‌ریزیها در ایران داشته با تجربه‌های ارزشمند نویسنده مقاله درهم تبلور یافته، و ره‌توشه‌ای را برای دست‌اندرکاران و برنامه‌ریزان درسی فراهم نموده‌است.

توجه نویسنده به این موضوع آن هم در زمانیکه از تغییر نظام آموزشی در دوره‌های مختلف تحصیلی سخن می‌رود و شوراهای متعددی که به برنامه‌ریزی درسی مشغول هستند کاری مسؤولانه و ارزشمند است که از تکرار احتمالی کاستیها و نارسائیها جلوگیری می‌کند.

نویسنده در پایان مقاله، مطالب را درهم تلفیق نموده و آنها را تحت عنوان استنباطهای کلی ارائه داده و علاوه براین چند پیشنهاد کاربردی نیز برای تدوین برنامه‌ریزی درسی در دوره راهنمایی را یادآور شده‌است.

این مقاله را آقای احمد صافی عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی و هیأت تحریریه فصلنامه نوشته و در اختیار فصلنامه قرار داده که به این وسیله از ایشان قدردانی می‌شود.
فصلنامه

مقدمه:

یکی از عوامل مؤثر در پیشرفت نظام آموزش و پرورش هر کشور، محتوای برنامه‌های درسی و چگونگی برنامه‌ریزی درسی آن است. اهمیت این موضوع موجب شده‌است تا محتوای درسی به عنوان عنصر اصلی و هسته مرکزی برنامه‌های تعلیمی و تربیتی، همواره مورد توجه فلاسفه، علماء و مربیان تعلیم و تربیت و نظریه‌پردازان آموزشی و درسی قرار گیرد. امروزه برنامه‌های درسی را نخستین مظهر فلسفه تعلیم و تربیت (۱) و مهمترین عامل اساسی در عمل یادگیری می‌دانند و از مهمترین انواع برنامه‌ریزی در آموزش و پرورش به حساب می‌آورند.

در جهان معاصر مفهوم برنامه درسی و تعریف برنامه‌ریزی درسی، گسترده‌تر گردیده، به گونه‌ای که علاوه بر مواد درسی، کلیه فعالیت‌های یادگیری و تجارب دانش‌آموزان را نیز دربرمی‌گیرد.

توجه به این امر در ایران در زمانی که از تغییر نظام آموزش و پرورش در دوره‌های مختلف تحصیلی از جمله دوره راهنمایی سخن می‌رود و شوراهای متعددی به برنامه‌ریزی درسی مشغول هستند، کاملاً ضروری است.

بنابراین چنین به نظر می‌رسد که ارایه سیمایی از سیر تحول برنامه‌ریزی درسی دوره راهنمایی تحصیلی زمینه لازم را برای برنامه‌ریزی بهتر این دوره توسط برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت فراهم خواهد کرد.

تحول در برنامه‌های درسی دوره اول متوسطه و دوره راهنمایی تحصیلی

۱- سابقه برنامه‌ریزی درسی در ایران به اختصار

مطالعه سیر تحول برنامه‌های درسی در ایران نشان می‌دهد که تا تصویب قانون اساسی معارف، دولت در تهیه و تدوین و تصویب برنامه‌های درسی دوره‌های مختلف تحصیلی دخالت و نظارت هم‌جانبه نداشته‌است. اگرچه با تأسیس وزارت علوم در سال ۱۲۷۲ هجری قمری، مدارس متعددی دایر گردید و بودجه‌ای از طرف دولت برای اداره آموزش و پرورش کشور اختصاص یافت ولی این وزارتخانه در آغاز کار، دخالتی در تنظیم برنامه و تدوین کتاب و روش تدریس در مدارس نمی‌کرد و معلمان و مؤسسات مدارس که عموماً از فضلا و فرهنگ دوستان عصر خود بودند، آزادی عمل داشتند تا به هر نحو که مقتضی بدانند، برنامه کار خود را تنظیم و کتابهای درسی را تدوین کنند. (۲)

در قانون اساسی معارف مصوب ۱۲۹۰ شمسی، نقش وزارت معارف و سیاست‌هایی که باید در تهیه و تدوین برنامه‌های درسی صورت گیرد، مشخص گردیده‌است.

در ماده دو این قانون آمده‌است که:

"پروگرام مدارس و مکاتب از طرف وزارت معارف معین می‌گردد و باید در پروگرام،

حیثیت علمی و صنعتی و نشو و نماى بدنى، ملحوظ باشد."

در ماده ۱۴ ذکر شده‌است که:

"وزارت معارف، باید تدریس کتبی را که مضر به اخلاق و دین محصلین است، ممنوع نماید و کتبی که از طرف وزارت معارف ممنوع شده باشد در هیچ مدرسه‌ای نباید تدریس شود."

در ماده ۱۷ آمده‌است که:

"پروگرام مکاتب و مدارس ابتدایی و متوسطه باید تعلیم واجبات دینی را به قدر لزوم شامل باشد." در قانون شورای عالی معارف که در سال ۱۳۰۰ شمسی به تصویب رسیده، رسیدگی به برنامه‌های مدارس و تطبیق کتابهای درسی با دستورات داده شده توسط شورا از وظایف شورای عالی معارف ذکر گردیده‌است. این وظیفه در قانون شورای عالی فرهنگ مصوب ۱۳۳۱ شمسی و آیین‌نامه شورای عالی آموزش و پرورش مورخ ۱۳۴۵/۷/۹ و قانون تشکیل شورای عالی آموزش و پرورش، در بهمن ۱۳۵۸ نیز برعهده این شورا گذارده شده‌است.

در ماده ۶ قانون تشکیل شورای عالی آموزش و پرورش مصوب ۱۳۵۸ آمده‌است که:

"بررسی و تصویب برنامه‌های درسی و تربیتی کلیه مؤسسات آموزشی کشور که در حوزه وزارت آموزش و پرورش قرار دارد و تأیید انطباق مطالب کتابهای درسی با برنامه‌های مصوب شورا، از وظایف شورای عالی آموزش و پرورش می‌باشد.

در تشکیلات وزارت معارف "دایره معارف" برای تعیین برنامه‌های درسی و کتابهای درسی پیش‌بینی شده‌است.

پس از دایره معارف به تدریج، دواير و ادارات و سازمانهای متعددی، نظیر اداره امتحانات و برنامه‌ها، اداره کل مطالعات و برنامه‌ها، مرکز تحقیقات و برنامه‌ریزی درسی، دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی درسی، سازمان پژوهش و نو سازی آموزشی، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (دفتر برنامه‌ریزی درسی و تألیف کتب درسی) مسئولیت تهیه و تدوین برنامه‌های درسی دوره‌های مختلف ابتدایی، راهنمایی تحصیلی، متوسطه، مراکز تربیت معلم را برعهده داشته‌اند.

۲- برنامه‌های درسی دوره اول متوسطه

پس از تصویب قانون اساسی معارف و قوانین دیگر، ساختار آموزش و پرورش ایران تا سال ۱۳۴۵ شامل دوره ابتدایی ۶ سال و دوره اول متوسطه ۳ سال و دوره دوم متوسطه ۳ سال و آموزش عالی در سطح لیسانس ۳ سال بوده‌است. با تغییر نظام آموزش و پرورش ایران از سال تحصیلی ۴۶ - ۱۳۴۵، این ساختار نیز تغییر یافت و شامل دوره ابتدایی ۵ سال، دوره راهنمایی تحصیلی ۳ سال و دوره متوسطه ۴ سال و به تدریج دوره آموزش

عالی در سطح لیسانس ۴ سال گردید.

در این قسمت ابتدا به برنامه‌های درسی دوره اول متوسطه و تغییرات آن و سپس در دوره راهنمایی تحصیلی می‌پردازیم.

اسناد مربوط به سالهای ۱۳۰۷ - ۱۳۰۶ نشان می‌دهد که دانش‌آموزان دوره اول متوسطه در سال اول ۲۸ ساعت و در سالهای دوم و سوم هر یک ۳۰ ساعت در هفته درس رسمی داشته‌اند. علاوه بر ساعات فوق، هر دانش‌آموز موظف بوده‌است که روزی نیم‌ساعت ورزش داشته‌باشد. مواد درسی با ورزش ۱۰ ماده و شامل [۱- فارسی، ۲- فقه، ۳- عربی، ۴- زبان خارجه، ۵- ریاضیات (حساب و جبر و هندسه)، ۶- فیزیک و شیمی و تاریخ طبیعی و حفظ‌الصحه، ۷- تاریخ و جغرافیا، ۸- رسم و نقاشی، ۹- مشق خط] بوده‌است.

جدول شماره ۱- مواد درسی و ساعات برنامه درسی دوره اول متوسطه

(۱۳۰۶-۱۳۰۷ خورشیدی)

ردیف	مواد درسی	سطح تحصیلی		
		اول	دوم	سوم
		اول هفته	دوم هفته	سوم هفته
۱	فارسی	۵	۵	۵
۲	فقه	۱	۱	-
۳	عربی	۳	۳	۳
۴	زبان خارجه	۶	۶	۶
۵	ریاضیات (حساب و هندسه و جبر)	۴	۴	۵
۶	فیزیک و شیمی و تاریخ طبیعی و حفظ‌الصحه	۲	۴	۴
۷	تاریخ و جغرافیا	۴	۴	۴
۸	رسم و نقاشی	۲	۲	۲
۹	مشق خط	۱	۱	۱
۱۰	ورزش	روزی نیم‌ساعت	روزی نیم‌ساعت	روزی نیم‌ساعت
جمع ساعات در هفته		۲۸	۳۰	۳۰

در جلسه ۱۹۶ شورای عالی معارف در سال ۱۳۱۰ مجدداً برنامه دوره اول متوسطه، از نظر ساعات هر درس و جمع ساعات هفتگی مورد تجدید نظر قرار گرفته و دانش‌آموزان در

سال اول متوسطه ۳۰ ساعت، سال دوم ۳۲ ساعت و سال سوم نیز ۳۲ ساعت درس داشته‌اند. در سال تحصیلی ۱۳۱۸ - ۱۳۱۷، بعضی از مواد درسی از هم تفکیک گردیده و میزان ساعات درسی دوره اول متوسطه افزایش یافته‌است به گونه‌ای که در سال اول، دوم و سوم متوسطه دانش‌آموزان در هر هفته ۳۴ ساعت درسی رسمی داشته‌اند.

در سال تحصیلی ۲۲ - ۱۳۲۱ مجدداً برنامه دوره اول متوسطه تغییر یافته و دانش‌آموزان سالهای اول و دوم و سوم در هر هفته ۳۰ ساعت درس داشته‌اند و تعلیمات نظامی نیز در سالهای چهارم و پنجم حذف شده‌است.

برنامه دوره اول متوسطه از نظر ساعات در سالهای بعد نیز تغییراتی یافته‌است. در سال ۱۳۳۴ طبق برنامه مصوب شورای عالی فرهنگ، دانش‌آموزان دوره اول متوسطه در سال اول و دوم و سوم، در هر هفته ۳۵ ساعت درس داشته‌اند.

جدول شماره ۲ تعداد مواد درسی، نام مواد درسی و ساعات اختصاص یافته به هر ماده درسی را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۲ - مواد درسی و ساعات برنامه‌درسی دوره اول متوسطه

(۱۳۳۴)

ردیف	سطح تحصیلی		دوره اول متوسطه		
	ساعت درس در		اول	دوم	سوم
	مواد درسی		هفته	هفته	هفته
۱	زبان و ادبیات فارسی		۶	۶	۵
۲	دین و اخلاق		۲	۲	۲
۳	زبان خارجی		۴	۴	۴
۴	زبان عربی		۲	۲	۲
۵	تاریخ و جغرافی		۳	۳	۳
۶	طبیعی و بهداشت		۲	۲	۲
۷	فیزیک		۱	۱	۲
۸	شیمی		۱	۱	۲
۹	ریاضیات		۴	۴	۴
۱۰	ورزش و تربیت بدنی		۲	۲	۲
۱۱	خانه‌داری (برای دختران)		۳	۳	۲
۱۲	کار دستی (برای پسران)		۳	۲	۳
۱۳	نقاشی		۱	۱	۱
۱۴	خط		۱	۱	۱
	جمع		۳۵	۳۵	۳۵

دوره راهنمایی و سیر تحول در برنامه درسی این دوره

دوره راهنمایی تحصیلی یکی از دوره‌های تحصیلی نظام آموزش و پرورش ایران است که به عنوان مرحله دوم تعلیمات عمومی از سال تحصیلی ۵۱ - ۱۳۵۰ در سراسر کشور آغاز شده است.

در ساختار آموزش و پرورش مصوب سال ۱۳۴۴ (۳)، دوره ابتدایی ۵ سال تحت عنوان مرحله اول تعلیمات عمومی و دوره راهنمایی تحصیلی به مدت ۳ سال و دوره متوسطه به مدت ۴ سال پیش‌بینی گردیده بود.

بر اساس سرشماری سال ۱۳۶۵ کشور، ۷/۲۶ درصد جمعیت کشور، یعنی حدود ۳/۶۰۰/۱۱۱ نفر در گروه سنی ۱۳ - ۱۱ ساله بوده‌اند.

طبق آمار رسمی وزارت آموزش و پرورش، تعداد دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی که در سال ۵۱ - ۱۳۵۰ حدود ۲۵۰/۰۰۰ نفر بوده است، در سال تحصیلی (۱۳۷۰-۷۱) به حدود ۳/۶۰۰/۰۰۰ نفر رسیده است. در سال تحصیلی ۷۱ - ۱۶۷۳۳، ۷۰ آموزشگاه و ۱۰۷/۸۰۴ کلاس در دوره راهنمایی تحصیلی دایر بوده است. از حدود ۳/۶۰۰/۰۰۰ دانش‌آموز این دوره، تعداد ۲/۰۷۶/۲۸۶ پسر و ۱/۵۱۷/۳۸۲ دختر بوده است و از تعداد دانش‌آموزان این دوره در سال ۷۱ - ۱۳۷۰ حدود ۱/۱۴۲/۳۹۵ نفر در مدارس راهنمایی روستایی و بقیه در مدارس شهری مشغول تحصیل بوده‌اند. دانش‌آموزان این دوره در سال تحصیلی ۷۳ - ۷۲ به حدود ۴ میلیون نفر رسیده است.

در مورد وجه تسمیه راهنمایی تحصیلی و اهداف آن در یکی از اسناد رسمی وزارت آموزش و پرورش آمده است (۴): "امور راهنمایی از نظر تربیتی، خاص یک دوره تحصیلی معین نیست و در نظام آموزش و پرورش نیز به این اصل کلی توجه شده و آنچه مورد نظر بوده است وارد شدن مفهوم راهنمایی در آموزش و پرورش و لزوم توجه به تفاوت‌های فردی و فراهم ساختن شرایط بهره‌برداری صحیح از استعدادهاست که در همه سطوح تعلیمات رسمی، باید مورد توجه باشد.

از نظر تأکید در مسأله شناخت استعدادها و لزوم راهنمایی نوجوانان، مرحله دوم تعلیمات عمومی، از نظر شرایط رشد و ظهور استعدادهای فردی، برای مطالعات علمی و تربیتی در زمینه هدایت نوجوانان دوره مناسبی است. لذا این دوره را دوره راهنمایی تحصیلی نامیده‌اند.

اهداف دوره راهنمایی تحصیلی

اهداف مورد نظر در این دوره را به شرح زیر مطرح کرده‌اند: (۴)

- ۱ - پرورش فضایل اخلاقی و معنوی دانش‌آموزان،
- ۲ - کمک به ایجاد و پرورش عادت نظم و ترتیب و تفکر علمی که از دوره پنج ساله

ابتدایی آغاز شده است،

- ۳- افزایش تجارب و معلومات عمومی دانش‌آموزان برای بهتر زیستن در اجتماع،
 ۴- تشخیص استعدادها و رغبت‌های فردی دانش‌آموزان در رشته‌های نظری، فنی و حرفه‌ای و راهنمایی آنان در مراحل بعدی تحصیل، به رشته‌های مختلف بر حسب استعداد و احتیاجات کشور.

برنامه دوره سه‌ساله راهنمایی تحصیلی

با تغییر ساختار آموزش و پرورش و بر اساس طرح مقدماتی اصلاح وضع آموزش و پرورش کشور مصوب سال ۱۳۴۴، بر اساس اهداف دوره راهنمایی تحصیلی، برنامه‌های این دوره با ویژگی‌هایی به شرح جدول شماره (۳) تدوین گردید. (۶)

جدول شماره ۳- مواد درسی و ساعات برنامه درسی دوره راهنمایی
(مرحله دوم تعلیمات عمومی)

ردیف	سطح تحصیلی		راهنمایی تحصیلی		
	مواد درسی	ساعت درس در	اول هفته	دوم هفته	سوم هفته
۱	قرآن و دین و اخلاق	۳	۳	۳	۹
۲	زبان و ادبیات فارسی	۶	۵	۵	۱۶
۳	علوم تجربی (فیزیک، شیمی، طبیعی، زیست‌شناسی و بهداشت)	۵	۵	۵	۱۵
۴	مقدمات حرفه و فن	۴	۴	۴	۱۲
۵	ریاضیات	۵	۵	۵	۱۵
۶	عربی	-	۱	۱	۲
۷	تاریخ، جغرافی و تعلیمات اجتماعی	۳	۳	۳	۹
۸	زبان خارجی	۴	۴	۴	۱۲
۹	تربیت بدنی و ایمنی	۲	۲	۲	۶
۱۰	هنر (نقاشی، خط، شکل‌سازی، موسیقی)	۲	۲	۲	۶
	جمع	۳۴	۳۴	۳۴	۱۰۲

روزهای پنجشنبه بعد از ظهر به فعالیتهای تربیتی اختصاص دارد.

در اسناد مربوط به برنامه‌های تفصیلی دوره راهنمایی تحصیلی و در ارتباط با ویژگی‌های برنامه این دوره، آمده است که:

به تناسب هدفهای دوره راهنمایی تحصیلی، برنامه این دوره نسبت به برنامه‌های گذشته تنوع و انعطاف بیشتری را نشان می‌دهد.

مشخصات مهم برنامه‌های درسی دوره راهنمایی تحصیلی عبارت‌است از:

۱- برنامه هر ماده درسی به قسمتهای متعادل نظری و عملی تقسیم شده‌است تا قوای مختلف دانش‌آموزان به نحو متناسب و متعادلی پرورش یابد.

۲- محتویات برنامه با توجه به رشد بدنی و عقلی دانش‌آموزان و احتیاجات آنان تنظیم گردیده‌است.

۳- مواد درسی که با یکدیگر ارتباط نزدیک دارند مانند فیزیک، شیمی، علوم طبیعی بهداشت در یکدیگر ادغام و در نتیجه از مقدار مواد درسی کاسته شده‌است.

۴- دامنه فعالیت و تجارب دانش‌آموزان توسعه یافته‌است و برای اولین بار، ماده درسی تحت عنوان "مقدمات حرفه و فن" در برنامه گنجانیده شده‌است. و هدف آن تشخیص استعداد و رغبتهای دانش‌آموزان در اشتغال به کارهای مختلف و آشنایی با زندگی واقعی است.

۵- به فعالیتهای هنری از قبیل نقاشی، مجموعه‌سازی، موسیقی که موجب شکوفاشدن استعدادهای مختلف دانش‌آموزان است توجه خاصی مبذول گردیده‌است.

۶- علاوه بر هدفهای کلی برای هر یک از مواد برنامه، هدفهای خاصی تعیین شده‌است تا معلمان با توجه به هدف، برنامه کار خود را تنظیم کنند.

درس آشنایی با مقدمات حرفه و فن

نام این درس بعداً به شناخت حرفه و فن تغییر یافته‌است. و اهداف تدریس این درس را موارد زیر ذکر کرده‌اند:

۱- آشناساختن دانش‌آموزان با انواع حرفه و فنون.

۲- تشخیص میزان رغبت دانش‌آموزان به کارهای فنی و حرفه‌ای.

۳- فراهم آوردن فرصتهای آموزشی مناسب به نحوی که دانش‌آموزان بتوانند استعدادهای خود را در رشته‌های مختلف فنی و حرفه‌ای نشان دهند.

۴- کمک به تشخیص و پرورش ذوق و استعداد دانش‌آموزان به منظور راهنمایی آنان جهت انتخاب رشته‌های مختلف؛ در مراحل بعدی.

برای اجرای این برنامه با توجه به اهداف فوق، رعایت اصول متعددی مورد تأکید قرار گرفته‌است از جمله:

آموزش با عمل توأم باشد و تا آنجا که مورد نیاز این برنامه‌است از کارگاه و مزرعه و ابزار و ادوات و وسایل سمعی و بصری استفاده شود.

ساعات اختصاص یافته به این برنامه در هر هفته ۴ ساعت و رشته‌های آموزشی شامل

۱۶ رشته در ۳ بخش خدمات، صنعت و کشاورزی ذکر شده‌است.

جدول شماره ۴ - رشته‌های آموزشی برنامه شناخت حرفه و فن

بخش کشاورزی	بخش صنعت	بخش خدمات
۱- رشته زراعت	۱- رشته فلزکاری	۱- رشته امور اداری
۲- رشته باغبانی	۲- رشته اتومکانیک	۲- رشته بازرگانی و بانکداری
۳- رشته پرورش دام	۳- رشته برق	۳- رشته خدمات بهداشتی
۴- رشته صنایع کشاورزی و هنرهای روستایی	۴- رشته صنایع چوب	۴- رشته پوشاک
۵- رشته ماشین‌آلات	۵- رشته ساختمان	۵- رشته تغذیه و طبخ
۶- آلات کشاورزی	۶- رشته صنایع شیمیایی	

مقرر شده‌است که در سال اول ۱۶ رشته به همه دانش‌آموزان معرفی گردد و در سال دوم و سوم ۵۰ درصد از رشته‌های ۳ بخش به طوری که از هر بخش حداقل ۲ رشته را شامل باشد مطرح گردد.

این درس از نظر رشته‌های هر بخش، نحوه انتخاب رشته، محتوای برنامه و کتاب، ساعات درس هفتگی از سال ۵۱ - ۱۳۵۰ تا ۷۲ - ۱۳۷۱، تغییرات قابل ملاحظه‌ای یافته‌است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحولات برنامه‌های دوره راهنمایی تحصیلی از سال تحصیلی ۵۱ - ۱۳۵۰ تا سال تحصیلی ۷۲ - ۱۳۷۱:

طبق رأی جلسه ۹۰ و ۹۱ تیرماه ۱۳۵۱ دروس دوره راهنمایی شامل ۱۱ ماده درسی به شرح جدول شماره ۵ بوده است.

جدول شماره ۵ - مواد درسی و ساعات برنامه درسی دوره راهنمایی در سال

(۱۳۵۷-۱۳۵۱)

ردیف	مواد درسی	سطح تحصیلی		
		اول هفته	دوم هفته	سوم هفته
۱	قرآن و تربیت و تعلیم دینی	۲	۲	۲
۲	تعلیمات اجتماعی و اخلاقی	۲	۲	۲
۳	زبان و ادبیات فارسی	۵	۵	۵
۴	عربی	۱	۱	۱
۵	ریاضیات	۵	۵	۵
۶	علوم تجربی	۵	۵	۵
۷	شناخت حرفه و فن	۴	۴	۴
۸	زبان خارجه	۴	۴	۴
۹	تاریخ و جغرافی	۲	۲	۲
۱۰	تربیت بدنی و ایمنی	۲	۲	۲
۱۱	هنر (نقاشی، خط، شکل‌سازی و موسیقی)	۲	۲	۲
	جمع	۳۴	۳۴	۳۴

جدول فوق نشان می‌دهد که:

۱ - درس اخلاق در تعلیمات اجتماعی و اخلاقی منظور شده است.

۲ - عربی در سال اول نیز مطرح شده است.

۳ - درس تاریخ و جغرافی جداگانه تدریس گردیده است.

۴ - ساعات تدریس در طی هر هفته با اولین جدول مواد درسی این دوره تفاوتی نیافته است.

۲ - در سال ۱۳۵۷، جدول مواد درسی از ۱۱ ماده به ۱۰ ماده تقلیل یافته و به شرح زیر اعلام شده است.

جدول شماره ۶ - مواد درسی دوره راهنمایی تحصیلی در سال ۱۳۵۷ و دوره

هشت ساله تعلیمات عمومی (راهنمایی و ابتدایی)

ردیف	مواد درسی	سطح تحصیلی								
		اول		دوم		سوم		ابتدایی		جمع
		سال	هفته	سال	هفته	سال	هفته	سال	هفته	ساعت درسی در
۱	قرآن و دین و اخلاق	۶۴	۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۱۹۲	۶	۴۱۶
۲	زبان و ادبیات فارسی	۱۹۲	۶	۱۶۰	۵	۱۶۰	۵	۵۱۲	۱۶	۲۱۱۲
۳	ریاضیات	۱۶۰	۵	۱۶۰	۵	۱۶۰	۵	۶۰۸	۱۶	۱۰۸۸
۴	علوم تجربی و بهداشت	۱۶۰	۵	۱۶۰	۵	۱۶۰	۵	۴۸۰	۱۶	۸۹۶
۵	تاریخ و جغرافیا و تعلیمات اجتماعی	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۳۸۴	۱۲	۴۱۶
۶	هنر و کار دستی	۶۴	۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۱۹۲	۶	۷۰۴
۷	عربی	-	-	۳۲	۱	۳۲	۱	۶۴	۲	-
۸	شناخت حرفه و فن	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۳۸۴	۱۲	-
۹	زبان بیگانه	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۳۸۴	۱۲	-
۱۰	تربیت بدنی و ایمنی (دروس)	۶۴	۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۱۹۲	۶	۳۲۰
	جمع ساعت	۱۰۸۸	۳۴	۱۰۸۸	۳۴	۱۰۸۸	۳۴	۳۲۶۴	۱۰۸۸	۴۴۸۰

طبق جدول فوق:

- ۱- به درس زبان و ادبیات فارسی در سال اول یکساعت اضافه شده است.
- ۲- عربی از سال اول حذف شده است.
- ۳- درس تاریخ و جغرافیا و تعلیمات اجتماعی با هم مطرح شده است.
- ۴- دانش آموزان دوره ابتدایی از ۱۰ ماده درسی دوره راهنمایی ۷ ماده درسی داشته‌اند.
- ۵- از ۷۷۴۴ ساعت دوره ۸ ساله، ۴۴۸۰ ساعت آن به ابتدایی و ۳۲۶۴ ساعت آن به دوره راهنمایی اختصاص یافته است.
- ۶- از ۳۲۶۴ ساعت برنامه ۳۳/۳ درصد در سال اول و ۳۳/۳٪ در سال دوم و ۳۳/۳٪ در سال سوم تدریس شده است.
- ۷- مواد درسی دوره راهنمایی تحصیلی از ۱۱ ماده تا سال تحصیلی ۱۳۵۶ به ۱۰ ماده تقلیل یافته است.

تحول برنامه‌های درسی دوره راهنمایی تحصیلی بعد از انقلاب اسلامی

بعد از انقلاب اسلامی با تأکید بر اصل ۱۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۸ شمسی، درس عربی در هر ۳ پایه تحصیلی به مدت ۲ ساعت در هفته مطرح گردید و به میزان ساعات و درس تعلیمات دینی و قرآن افزوده شد. در تعداد مواد درسی و ساعات بعضی از مواد درسی در هفته نیز تغییراتی به وجود آمد. جداول زیر مواد درسی و تعداد ساعات دروس در هفته را در سالهای ۱۳۶۳ و ۷۲-۱۳۷۱ و درصد اختصاص یافته به هر درس را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۷ - مواد درسی و تعداد ساعات برنامه درسی و درصد آنها در دوره راهنمایی در سال تحصیلی (۶۴-۱۳۶۳)

ردیف	مواد درسی	سطح تحصیلی		راهنمایی											
		ساعات درس در		اول			دوم			سوم			هر سه سال		
		مفته	درصد	سال	درصد	هفته	سال	درصد	هفته	سال	درصد	سال	درصد	تعداد	درصد
۱	تعلیمات دینی و قرآن	۵	۱۳/۸۸	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۵	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۵	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۱۶۶/۶	۵۰۰	۱۳/۸۸	۵۰۰
۲	عربی	۲	۵/۵۵	۶۶/۶	۵/۵۵	۲	۶۶/۶	۵/۵۵	۲	۶۶/۶	۵/۵۵	۶۶/۶	۲۰۰	۵/۵۵	۲۰۰
۳	تعلیمات اجتماعی	۱	۲/۷۷	۳۳/۳	۲/۷۷	۱	۳۳/۳	۲/۷۷	۱	۳۳/۳	۲/۷۷	۳۳/۳	۱۰۰	۲/۷۷	۱۰۰
۴	تاریخ و جغرافی	۳	۸/۳۳	۱۰۰	۸/۳۳	۳	۱۰۰	۸/۳۳	۳	۱۰۰	۸/۳۳	۱۰۰	۳۰۰	۸/۳۳	۳۰۰
۵	ادبیات فارسی	۵	۱۳/۸۸	۶۶/۶	۱۳/۸۸	۵	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۵	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۱۶۶/۶	۵۰۰	۱۳/۸۸	۵۰۰
۶	زبان خارجه	۳	۸/۳۳	۱۰۰	۸/۳۳	۳	۱۰۰	۸/۳۳	۳	۱۰۰	۸/۳۳	۱۰۰	۳۰۰	۸/۳۳	۳۰۰
۷	ریاضیات	۵	۱۳/۸۸	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۵	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۵	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۱۶۶/۶	۵۰۰	۱۳/۸۸	۵۰۰
۸	علوم تجربی	۵	۱۳/۸۸	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۵	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۵	۱۶۶/۶	۱۳/۸۸	۱۶۶/۶	۵۰۰	۱۳/۸۸	۵۰۰
۹	هنر	۱	۲/۷۷	۳۳/۳	۲/۷۷	۱	۳۳/۳	۲/۷۷	۱	۳۳/۳	۲/۷۷	۳۳/۳	۱۰۰	۲/۷۷	۱۰۰
۱۰	شناخت حرفه و فن	۴	۱۱/۱۱	۱۳۳/۳	۱۱/۱۱	۴	۱۳۳/۳	۱۱/۱۱	۴	۱۳۳/۳	۱۱/۱۱	۱۳۳/۳	۴۰۰	۱۱/۱۱	۴۰۰
۱۱	ورزش	۲	۵/۵۵	۶۶/۶	۵/۵۵	۲	۶۶/۶	۵/۵۵	۲	۶۶/۶	۵/۵۵	۶۶/۶	۲۰۰	۵/۵۵	۲۰۰
	جمع	۳۶	۱۰۰	۱۲۰۰	۳۶	۱۰۰	۱۲۰۰	۳۶	۱۰۰	۱۲۰۰	۳۶	۱۲۰۰	۳۶۰۰	۱۰۰	۳۶۰۰

جدول فوق نشان می‌دهد که:

دانش آموزان دوره راهنمایی در سال تحصیلی ۶۴ - ۶۳، هر هفته ۳۶ ساعت و در هر سال ۱۲۰۰ ساعت و در طی ۳ سال ۳۶۰۰ ساعت درس داشته‌اند. ساعات دروس تعلیمات دینی و قرآن، ادبیات فارسی، ریاضی، علوم تجربی یکسان بوده‌است. پس از پیشنهادهاى مختلف در مورد کاهش ساعات درسی دوره راهنمایی،

سرانجام شورای عالی آموزش و پرورش مواد درسی و ساعات تدریس دوره راهنمایی تحصیلی را به شرح جدول بعد تصویب نمود.

جدول شماره ۸- مواد درسی و تعداد ساعات برنامه درسی دوره راهنمایی تحصیلی

(۱۳۶۶-۱۳۷۳)

راهنمایی							سطح تحصیلی ساعات درسی در	ردیف
جمع سه سال	سوم		دوم		اول			
	سال	سال	هفته	سال	هفته	سال	هفته	ردیف
۱۹۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۱	قرآن
۱۹۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۲	تعلیمات دینی
۱۹۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۳	عربی
۹۶	۳۲	۱	۳۲	۱	۳۲	۱	۴	تعلیمات اجتماعی
۹۶	۳۲	۱	۳۲	۱	۳۲	۱	۵	تاریخ
۹۶	۳۲	۱	۳۲	۱	۳۲	۱	۶	جغرافیا
۴۸۰	۱۶۰	۵	۱۶۰	۵	۱۶۰	۵	۷	زبان و ادبیات فارسی
۲۵۶	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	-	-	۸	زبان خارجه
۴۱۶	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۱۶۰	۵	۹	ریاضیات
۳۸۴	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۱۲۸	۴	۱۰	علوم تجربی
۲۸۸	۹۶	۳	۹۶	۳	۹۶	۳	۱۱	شناخت حرفه و فن
۱۹۲	۶۴	۱	۶۴	۱	۶۴	۲	۱۲	هنر
۱۹۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۶۴	۲	۱۳	ورزش
	۳۲	۱	-	-	-	-	۱۴	آموزش آمادگی دفاعی
		۳۳		۳۲		۳۰		جمع

جدول فوق و مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش نشان می‌دهد که تغییرات زیر در مواد درسی و جدول ساعات درسی صورت گرفته است.

۱- از درس قرآن و تعلیمات دینی در هر هفته یکساعت کسر شده است.

۲- از تاریخ و جغرافیا در هفته یکساعت کسر شده است.

۳- زبان خارجه از کلاس اول حذف شده است و در کلاسهای دوم و سوم ۴ ساعت منظور شده است.

۴- از علوم تجربی در هر سال یکساعت کسر شده است.

- ۵- از درس شناخت حرفه و فن در هر سال یکساعت کسر شده است.
- ۶- به هنر در سال اول یکساعت اضافه شده است.
- ۷- درس آموزش آمادگی دفاعی در سال سوم یکساعت برای پسران تعیین شده است.
- ۸- دو مورد زیر که در جدول اصلی نبوده به ساعات کار این دوره اضافه شده است:
- الف. به درس امورپرورشی در سال اول دو ساعت و در پایه‌های دوم و سوم یک ساعت اضافه شده است. (این درس نمره ندارد)
- ب. در سال اول چهار ساعت و در سالهای دوم و سوم هر کدام سه ساعت کلاسهای جبرانی به ساعات جدول فوق اضافه گردیده است که طبق دستورالعملهای مربوط برای دانش‌آموزان ضعیف در بعضی از دروس در نظر گرفته شده است.

طرح سقف مطلوب ساعات هفتگی دوره راهنمایی تحصیلی

به منظور تدوین جدول ساعات هفتگی برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی متناسب با ویژگیهای ذهنی، عاطفی و اجتماعی و جسمانی آنان، مطالعاتی از طریق کمیسیون دوره راهنمایی تحصیلی همراه با تشکیل سمیناری از کارشناسان و صاحب نظران مواد درسی دوره راهنمایی و نمایندگان گروههای آموزش (استانها) و نظرخواهی از مناطق مختلف آموزشی کشور صورت گرفته و طرحی تحت عنوان طرح سقف مطلوب ساعات هفتگی دوره راهنمایی تحصیلی در سال ۱۳۷۳ با تعیین ۳۰ ساعت در هفته برای هر پایه تحصیلی تدوین گردیده است. در صورت تصویب این طرح، دانش‌آموزان دوره راهنمایی در هر هفته در هر پایه ۳۰ ساعت درس رسمی خواهند داشت.

نگاه اجمالی به تحول برنامه‌های درسی دوره راهنمایی تحصیلی

- ۱- در سال ۱۳۰۷-۱۳۰۶ دانش‌آموزان دوره اول متوسطه در سال اول ۲۸ ساعت و در سالهای دوم و سوم هر یک ۳۰ ساعت در هفته درس رسمی داشته‌اند. نیم ساعت ورزش همه روزه مطرح بوده است و ۹ ماده درسی آموزش داده شده است:
- ۲- در سال ۱۳۱۰، در سال اول متوسطه ۳۰ ساعت، سال دوم ۳۲ ساعت و سال سوم نیز ۳۲ ساعت درس رسمی در هفته داده شده است.
- ۳- در سال ۱۳۱۷-۱۸ در سالهای اول و دوم و سوم ۳۴ ساعت درس رسمی در هفته مطرح گردیده است.
- ۴- در سال ۲۲-۱۳۲۱ سالهای اول، دوم، سوم در هر سال ۳۰ ساعت درس هفتگی در هفته داشته‌اند.
- ۵- در سال ۱۳۳۴، در سالهای اول، دوم و سوم در هر هفته ۳۵ ساعت درس در هفته داده شده است.

- ۶- در سال ۵۱- ۱۳۵۰، در سالهای اول، دوم و سوم ۳۴ ساعت درس رسمی در هفته منظور شده‌است. تعداد مواد درسی ۱۰ ماده بوده‌است.
- ۷- در سال ۱۳۵۱، تعداد مواد درسی ۱۱ ماده بوده و در هر هفته ۳۴ ساعت درس رسمی ارائه شده‌است.
- ۸- در سال ۱۳۵۷، تعداد ۱۰ ماده درسی و در هر هفته ۳۴ ساعت درس ارائه شده‌است.
- ۹- در سال ۶۴- ۱۳۶۳، تعداد ۱۱ ماده درسی با ۳۶ ساعت درس رسمی در هر هفته. ۱۰- در سال تحصیلی ۱۳۶۶، تعداد ۱۴ ماده درسی مطرح گردیده و در سال اول هفته‌ای ۳۰ ساعت، سال دوم ۳۲ و سال سوم ۳۶ ساعت درس رسمی ارائه شده‌است.
- ۱۱- تا سال تحصیلی ۷۲- ۱۳۷۱، تعداد ۱۴ ماده درسی ارائه گردیده و در سال اول هفته‌ای ۳۰ ساعت و سال دوم هفته‌ای ۳۲ ساعت و در سال سوم نیز هفته ۳۲ ساعت برای دختران و ۳۳ ساعت برای پسران تعیین گردیده‌است و به مواد ۱۴ گانه، درس امور پرورشی نیز اضافه شده‌است.

دقت نظر در موارد فوق مبین این امر است که:

- ۱- برنامه‌های درسی دوره اول متوسطه قدیم و دوره راهنمایی تحصیلی از نظر تعداد مواد درسی هفتگی همواره بین ۱۰ تا ۱۴ ماده در نوسان بوده‌است. دروس تعلیمات اجتماعی و تاریخ و جغرافیا، دروس تعلیمات دینی و قرآن و عربی، گاه با هم و گاه جدا از هم مطرح گردیده. دروس فیزیک و شیمی و طبیعی ابتدا جدا از هم و سپس با هم ارائه شده‌است.
- ۲- میزان ساعات درسی هفتگی نیز همواره از ۳۰ ساعت در هفته تا ۳۶ ساعت در هفته در پایه‌های مختلف دوره راهنمایی و از ۲۸ تا ۳۵ در دوره اول متوسطه در نوسان بوده‌است.
- ۳- میزان ساعات هفتگی در بعضی از سالها در تمام پایه‌ها مساوی و در بعضی از زمانها تفاوت بوده‌است. این تفاوت بین ۲ تا ۳ ساعت تعیین گردیده‌است. معمولاً میزان ساعات هفتگی پایه اول از پایه‌های دیگر کمتر شده‌است.
- ۴- درس زبان خارجه، در برنامه‌های دوره اول متوسطه در تمام پایه‌ها وجود داشته‌است. در دوره راهنمایی نیز تا سال ۱۳۶۶ هفته‌ای ۴ ساعت در هر پایه مطرح گردیده‌است. از این سال از پایه اول حذف گردیده‌است.
- ۵- درس آمادگی دفاعی اولین بار در سال ۱۳۶۶ مطرح گردیده‌است.
- ۶- ساعات مواد درسی دوره راهنمایی تحصیلی اکثراً کم و زیاد شده‌است. از جمله: درس عربی از ۱ تا ۲ ساعت، درس تعلیمات اجتماعی، تاریخ و جغرافی بین ۳ تا ۴

- ساعت، ریاضیات از ۴ تا ۵ ساعت، علوم تجربی از ۴ تا ۵ ساعت، شناخت حرفه و فن از ۳ تا ۴ ساعت، هنر از ۱ تا ۲ ساعت در هر هفته در تغییر بوده است.
- ۷- میزان ساعات درسی تعلیمات دینی و قرآن از ۲ تا ۵ ساعت نوسان داشته است.
- ۸- پسران در پایه سوم یکساعت بیش تر از دختران درس رسمی دارند.
- ۹- درس امور پرورشی خارج از برنامه رسمی در پایه اول ۲ ساعت و در پایه های دوم و سوم هفته ای یکساعت ارائه گردیده است.

استنباطهای کلی

- ۱- به نظر می رسد که همواره جدول مواد درسی از نظر میزان ساعات درسی، ادغام بعضی از دروس با هم یا جدابودن دروس از هم مورد توجه بوده و اصلاحات و تغییرات، بیشتر در یک قالب مشخص یا ظرف معینی صورت گرفته است.
- شاید علل این امر موارد زیر باشد:
- بیش و اعتقاد و حساسیت هر یک از کارشناسان برنامه ریزی در مورد دروسی که مسئولیت آن را برعهده داشته اند.
- طرز نگرش اعضای شورایی عالی آموزش و پرورش.
- دیدگاههای مسئولان وزارت آموزش و پرورش.
- پیشنهادهای گروهی از معلمان درس هر یک از مواد درسی مورد نظر.
- شرایط خاص سیاسی، اجتماعی کشور.
- تأکید بر تدریس بعضی از دروس در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و قوانین دیگر نظیر درس عربی و درس آموزش آمادگی دفاعی.
- مردودی قابل ملاحظه در دوره راهنمایی تحصیلی به ویژه در سال اول.
- ۲- به نظر می رسد که در تعیین، تغییر، یا اصلاح مواد درسی و ساعات هر یک از مواد درسی از تحقیقات و ارزشیابیهای همه جانبه، کمتر استفاده شده باشد.
- ۳- برنامه های درسی از شرایط اجرایی نیز متأثر شده و به تدریج در بعضی از دروس از اهداف تعیین شده برای هر درس دور شده است.
- ۴- به نظر می رسد که به همه مواد درسی از نظر ساعات و محتوا (ظرف و مظروف) یکسان توجه نشده است و نگرش سیستمی بر برنامه ها به خوبی حاکم نبوده است.
- ۵- برنامه های درسی از نظر جدول مواد درسی و محتوا برای دانش آموزان شهری و روستایی یکسان ارائه شده است.
- ۶- برنامه ریزی درسی، همواره متمرکز طراحی شده است.
- ۷- در مواد درسی و محتوا، تفاوت چشم گیری بین دختران و پسران مشاهده نمی شود.
- ۸- در برنامه ریزی درسی معمولاً توجه اساسی برنامه ریزان به مدارس تمام وقت و

امکان بهره‌وری از زمانهای تعیین شده در برنامه و بودجه‌بندی برنامه‌ها بوده‌است و معمولاً مدارس دو نوبته کمتر مورد عنایت بوده‌است.

۹- در برنامه‌ریزی درسی، زمان اجرای برنامه‌ها از اول مهر تا پایان خردادماه پیش‌بینی گردیده و شرایط آب و هوایی در ارائه برنامه در نظر گرفته نشده‌است.

پیشنهاد

۱- باید برنامه‌های درسی دوره راهنمایی بر اساس چهار رابطه زیر تعیین شده و نظام یابد:

- برقراری ارتباط مؤثر دانش‌آموزان این دوره با خداوند،

- برقراری ارتباط مؤثر دانش‌آموزان این دوره با خود،

- برقراری ارتباط مؤثر دانش‌آموزان این دوره با جامعه،

- برقراری ارتباط مؤثر دانش‌آموزان این دوره با تاریخ و با طبیعت.

۲- در تعیین و نظام مواد درسی و امکان انتقال عناصر فرهنگی به دانش‌آموزان این دوره باید معیارهای فلسفی، علمی، اجتماعی و اداری مورد توجه جدی قرار گیرد.

۳- در تعیین و نظام مواد درسی، اصل توالی برنامه و ارتباط عمودی و افقی محتوا، از دوره دبستان تا پایان دانشگاه به خوبی مورد توجه قرار گیرد و برنامه‌ریزی درسی دوره راهنمایی با توجه به برنامه‌ریزی درسی دوره ابتدایی و متوسطه صورت گیرد.

۴- اگر برنامه‌های درسی را مجموعه فرصتهای تجربی مناسبی بدانیم که غالباً برای تحقیق امکانات بالقوه دانش‌آموزان ترتیب داده می‌شود باید هر درس برای تحقق منظور خاصی در جدول مواد درسی گنجانیده شود و در هر ماده درسی به هدفهای پرورشی و اخلاقی نیز از طریق روش عرضه مطالب توجه گردد.

۵- برنامه‌ریزی درسی دوره راهنمایی تحصیلی باید با توجه به دوره نوجوانی و ویژگیهای این دوره و امکانات آنان و با توجه به طبیعت مواد درسی و نسبتی که هر یک از مواد درسی، تحقق امکانات بالقوه نوجوانان را ممکن می‌سازد صورت گیرد.

۶- در برنامه‌ریزی درسی دوره راهنمایی تحصیلی به حقوق نوجوانان به ویژه از دیدگاه اسلام باید توجه گردد از جمله (حق تعلیم و تربیت، حق آزادی، و حق اشتغال و زمینه‌سازی استقلال).

۷- در تعیین و نظام مواد درسی، به عناصر عمومی، اختصاصی و انتخابی فرهنگی باید توجه شود و لذا برنامه دوره راهنمایی باید در ۲ قسمت تنظیم گردد. قسمت مربوط به تربیت عمومی و قسمت مربوط به تربیت حرفه‌ای و در انتخاب مواد درسی میزانهای زیر مورد توجه قرار گیرد:

- میزانهای مربوط به هدفهای تربیتی.

- میزانهای مربوط به اصول یادگیری.

- میزانهای مربوط به وضع افراد.

- میزانهای مربوط به وضع اجتماعی.

۸- در برنامه‌ریزی درسی دوره راهنمایی تحصیلی، نیازهای اساسی دختران و پسران مورد توجه قرار گیرد و محتوای برنامه‌ها متناسب با جنسیت نظام یابد.

۹- در تعیین محتوا و نظام مواد درسی، به احتیاجات نوجوانان روستایی و شهری توجه شود. این امر می‌تواند از طریق ارائه محتوای متفاوت در بعضی از دروس نظیر حرفه و فن، جغرافیا، و... و یا افزودن ساعاتی به دروس روستائیان در ارتباط با نیازهای مناطق روستایی صورت گیرد.

۱۰- با توجه به تعریف جدید برنامه‌ریزی درسی، به هنگام طراحی، علاوه بر انتخاب و سازماندهی محتوا، الزامات اجرای مطلوب برنامه‌ها، نظیر ویژگیهای معلم مناسب، شرایط فیزیکی، شیوه‌های ارائه مطالب و ضوابط و روشهای ارزشیابی مشخص گردد و به این امر توجه شود که معلمان ایران به امکانات رفاهی بیشتر و احترام زیادت و آموزش افزودنی نیاز مبرم دارند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

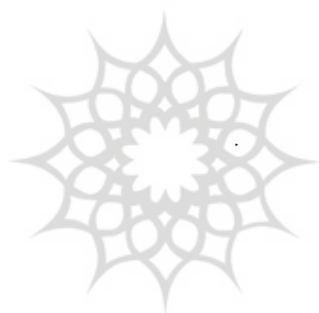

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ۱ - شکوهی، غلامحسین، تعلیم و تربیت و مراحل آن .
- ۲ - مثنائیتی، محمد. آموزش و پرورش تطبیقی صفحه ۴۶.
- ۳ - طرح مقدماتی اصلاح آموزش و پرورش ایران، ۱۳۴۴، اداره کل مطالعات و برنامه‌ها.
- ۴ - برنامه تفصیلی دوره سه ساله راهنمایی تحصیلی، اداره کل مطالعات و برنامه‌ها، تیرماه ۱۳۴۶.
- ۵ - برنامه تفصیلی دوره سه ساله راهنمایی، اداره کل مطالعات و برنامه‌ها، ۱۳۶۶.

پښتونستان د علومو او مطالعاتو پوهنتون
پرتال جامع علومو انساني